

van integratie en civilisatie (Bussum, 1993.) Misschien in wording? Op een recente gemeenschappelijke vergadering wensten, of durfden, de Europese staatshoofden de doelstelling van hun 'unie' niet op de agenda te zetten. Centrale instellingen van bestuur, volksvertegenwoordiging, wetgeving en rechtspraak zijn inmiddels in functie. Hun supranationale bevoegdheden nemen toe.

Een aspect van staatsvorming en -inrichting dat bij historici doorgaans buiten beeld blijft, is de rechtsontwikkeling, of de rechtscultuur om het eens modieus te zeggen. Dat is wel begrijpelijk want het recht is een moeilijke, gespecialiseerde materie, maar het is toch jammer want het recht is het ordenende principe dat een samenleving in stand houdt. En dat gaat niet vanzelf: er ligt een wetgevingsproces aan ten grondslag en het recht wordt, in gevallen van conflict, verwerkelijkt door rechtspraak — idealiter in het kader van een rechtsstaat. Om de rechterlijke vonnissen uit te voeren zijn vormen van geïnstitutionaliseerde dwang nodig.

Dit belangrijke aspect van de statengeschiedenis is het onderwerp van een leerboek dat de jonge Belgische rechts- en cultuurhistoricus Lesaffer aan zijn studenten in Tilburg en andere belangstellenden aanbiedt. Hij heeft — tot zijn spijt, denk ik — geconstateerd dat het zijn aankomende studenten aan een algemeen historisch kader ontbreekt. Anderzijds ziet hij kennelijk die 'Europese' rechtsontwikkeling naar groter eenheid als een voldongen feit. Vandaar zijn ambitie om de lezer op twee sporen te bedienen: enerzijds een politieke geschiedenis, aan de andere kant: grote lijnen der rechtsontwikkeling. Deze komen tot uitdrukking in de thematische geleiding van de stof: hoofdstukken over 'politiek en staat' en over 'cultuur en recht' in zeven perioden van oudheid tot heden.

Over de Nederlanden vindt men in zo'n breed kader maar weinig bladzijden. (189-191, 301-305, 418-420) Om zich daarin te verdiepen blijft men dus aangewezen op oudere handboeken als die van De Blécourt en Fischer, Kunst, Gerbenzon en Algra of Lokin en Zwolve. Allicht kunnen in een leer- en handboek als dit ook niet alle onderwerpen even uitvoerig behandeld worden. Zo zou men over de rechtspraak — die een beetje verstopt zit in het verhaal — vóór de late Middeleeuwen (250-252) wel meer hebben willen vernemen. De 'continentale Europese rechtstraditie' (5) wordt wel gepostuleerd — en dat is geen nieuwtje —, maar kan toch slechts door abstraheren, om niet te zeggen negeren, van de enorme rechtsverscheidenheid worden volgehouden. Van een 'evenwicht' tussen beide (6) is in dit boek geen sprake: de nadruk valt sterk op de eerste interpretatie.

Toch biedt Lesaffer ook de Nederlandse historicus een boeiend perspectief op grootse ontwikkelingen waarin de Nederlandse republiek en monarchie een eigen rolletje hebben gespeeld. Zijn handboek geeft niet alleen zijn rechtenstudenten maar tevens studenten 'geschiedenis' een nuttige verdieping van een verwaarloosd aspect van hun 'vak'. Jammer alleen van de malle tekeningetjes die het boek een wat infantiel aanzien geven, dat in het geheel niet overeenkomt met de serieuze inhoud. Naast de aanwezige index van persoonsnamen is in een boek als dit een register van zaken eigenlijk onontbeerlijk.

A. H. Huussen jr.

A. A. MacDonald, A. H. Huussen, ed., *Scholarly environments. Centres of learning and institutional contexts 1560-1960* (Groningen studies in cultural change VII; Leuven etc.: Peeters, 2004, xi + 227 blz., €45,-, ISBN 90 429 1411 4).

Het onderzoeksprogramma van de Groningse universiteit 'Cultural change. Dynamics and

diagnosis' heeft in november 2001 geleid tot een internationaal congres over het thema 'Knowledge and learning'. Van de papers die daar werden gepresenteerd is dit het derde deel dat onderwerpen bevat uit de periode van de Renaissance tot het decennium na de Tweede Wereldoorlog. Er waren drie subthema's: centra van geleerdheid, encyclopedische teksten, en verschuiving van paradigma's. De dertien bijdragen in deze bundel hebben er alle wat mee te maken. Dat is het dan ook wel want de verscheidenheid is (onvermijdelijk) zeer groot. De tijdsperiode van vele eeuwen en de uitwaaiende onderwerpen, van humanisme tot vrouwen-geschiedenis, verschaffen Alisdair A. MacDonald de gelegenheid met vernuftige redeneringen wat eenheid in de bundel aan te brengen maar dat blijft moeilijk. Desondanks zijn de onderwerpen zeer de moeite waard.

Floris Cohen opent de chronologisch geordende artikelen met een analyse van de fundamentele paradigmaverschuiving die door het werk van Kepler en Galilei ontstond. Zij begonnen met het experiment te laten gelden in een oude abstracte wiskundige wereld. Maar Cohen laat eveneens zien hoe invloeden van het oude altijd nog een rol bleven spelen. Dat is ook het geval in het stuk van J. Klein waar F. Bacon uiteindelijk het systeem van vastliggende kennis verliet. Een nieuwe ordening van wat in het boek der natuur aanwezig was zou naar zijn overtuiging de mens goed en machtig maken. A. Vanderjagt toont in zijn essay over de eerste jaren van de Groningse academie aan hoe daar bewust continuïteit werd gezocht met het middeleeuwse denken en de cultuur van die tijd. Ook J. Lidaka bespreekt een langzame verschuiving van de ideeën over conceptie in de Engelse populaire literatuur van de zeventiende eeuw. Een wel zeer beslissende interventie in het oude was die van Willem van Oranje tijdens zijn debat met Viglius over het vervolgen van ketters in 1566. F. Postma ziet hem ideeën aan F. Baudouin ontleen om gematigdheid in deze zaak te kunnen bepleiten. Vrouwen namen ook aan wetenschappelijke debatten deel. M. Corporaal verklaart van welke 'trucs' Margareth Cavendish, hertogin van Newcastle en Anne Conway zich moesten bedienen om serieus te worden genomen in de mannenwereld van de zeventiende eeuw. Dirk van Miert beklemtoont hoe de gereformeerde predikanten uiteindelijk niet konden beletten dat het Amsterdamse Athenaeum en zijn professoren een klimaat schiepen, waarin meer mensen betrokken konden worden bij literaire activiteiten, in casu het toneel, dat aanvankelijk in het Latijn was. Maar het Athenaeum speelde er geen leidende rol in. Kees Dekker vraagt aandacht voor een groot elegisch gedicht van Johan van Vliet. Volgens de dichter vervulden de Goten een cruciale rol in de *translatio imperii* en de bescherming van het christendom en wel met name van het protestantisme in de Republiek en de Scandinavische landen.

De artikelen over onderwerpen uit de negentiende en twintigste eeuw beginnen met een begripshistorisch onderzoek naar het woord 'literatuur' door S. Hoesel-Uhlig. Omstreeks 1750 begon dat de overhand te krijgen. Zeventig jaar later werd *belles lettres* niet meer gebruikt. Caspar Zijlstra bespreekt de terugkeer van Descartes in de negentiende eeuw en welke motieven daarbij kwamen kijken. Hegel kreeg als eerste weer belangstelling voor de Fransman nadat hij in de achttiende eeuw belachelijk was gemaakt en vergeten. A. van Drenth en M. van Essen richtten zich op de vroeg twintigste-eeuwse opvoedkunde in een vergelijking van de positie van de Nederlandse en Amerikaanse beoefenaars. Tity de Vries zet de schijnwerper op de econoom Kenneth Boulding en de futuroloog Fred Polak, die elkaar in 1954-1955 in het 'Center for advanced studies in de behavioral sciences' in Palo Alto ontmoetten. Dit jaar beïnvloedde hun beider werk beslissend. Tenslotte behandelt Antoon de Baets het probleem van onder een dictatoriaal bewind aangelegde archieven. Waarom werden die archieven aangelegd? En waarom werden zij na de val van de dictator geopend of vernietigd? Volgens hem is de oorzaak van het ontstaan onder alle historische omstandigheden dezelfde, maar zijn de redenen om een archief

te openen door de omstandigheden telkens anders. Het heeft weinig zin hier in deze overvloed een voorkeur aan te geven want elke lezer zal zijn eigen smaak volgen in de afwisselende bundel.

E. O. G. Haitsma Mulier

G. van Gurp, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt. Proto-industrialisering in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1620-1820* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland. Derde reeks XXI; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, 2004, 284 blz., ISBN 90 70641 72 0).

Het boek van Van Gurp is een goed geschreven, boeiend en erg fraai uitgegeven relaas over de bloei en transformatie van de plattelandsnijverheid in de regio van 's-Hertogenbosch tussen het begin van de zeventiende en het begin van de negentiende eeuw. Om minstens drie redenen is dit een waardevolle studie. Voor de eerste maal wordt een dieptestudie verricht naar de aard en de werking van het proto-industriële productiesysteem in deze regio van de Republiek. Daarnaast corrigeert de auteur het oude, op de werken van Posthumus gebaseerde beeld over de plaats van deze textielproductie binnen de 'nationale' economie. Ten slotte worden enkele kanttekeningen geplaatst bij de diverse proto-industriële modellen die in het verleden werden uitgetekend.

a) Het onderzoek van Van Gurp schetst de brede impact van de stoffenproductie in de Meierij van 's-Hertogenbosch, zowel in tijd (van voor 1600 tot de negentiende eeuw), in plaats (met nadruk op Eindhoven, Tilburg en Helmond), in tewerkstelling (in de achttiende eeuw zijn gemiddeld 2000 weefstoelen actief), in productie (de Meierij heeft een aandeel van 25 tot 30% in de stoffenproductie van de Republiek) en in de afzet (regionaal, nationaal, en via Amsterdam en ook Antwerpen tot op de 'wereldmarkt').

De vaak gedetailleerde en diepgaande analyses vormen de sterke onderbouw van het boek. Dit kon alleen maar, zoals de auteur zegt, door met de 'stofkam' door de vele lokale en regionale archieven te gaan, een arbeid van vele jaren. Daarnaast kon hij gebruik maken van een opvallend aantal bedrijfs- en familiearchieven, waarbij vooral de briefwisseling een licht kon werpen op keuzes en belangen van de lokale ondernemers (bijvoorbeeld van de Eindhovense ondernemersfamilie Van Moorsel). De mogelijkheden van deze archieven zijn zeker nog niet uitgeput. Zo kon de auteur door dit detailonderzoek een raming geven van de kostenopbouw van het Tilburgse en Helmondse laken. Uiteindelijk ontplooit zich doorheen het verhaal een breed panorama van de regionale stoffenproductie: grondstoffen en productie (hfdst. 6), producten en productiesystemen (hfdst. 4), markten en handel (hfdst. 5), de overheden (hfdst. 3) en de lokale economie (hfdst. 2 en 7).

b) Veel aandacht in het boek gaat naar de plaats van de Brabantse textielproductie binnen de toenmalige Nederlandse economie. Zo weerlegt de auteur overtuigend het oude beeld als zou de stoffenproductie rond 's-Hertogenbosch, Tilburg, Helmond en Eindhoven niet veel meer zijn dan een 'pendant' van het Hollandse centrum en meer bepaald van de Leidse en Haarlemse commerciële belangen. Het is duidelijk dat het hier besproken proto-industriële systeem een samengaan is van diverse regionale en zelfs lokale subsystemen met een belangrijke eigen dynamiek.

c) In de inleiding en de epiloog vraagt de auteur zich af in hoeverre het Brabantse productiesysteem aansluit bij de bekende modellen van Mendels en Kriedte c.s. Zoals vele